АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Ичтимаи елмләр серијасы, 1962, № 1

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия общественных наук, 1962, № 1

Г. ВОРОШИЛ

ГӘДИМ АҒВАН ӘЛИФБАСЫ ВӘ УДИН ДИЛИ ҺАГГЫНДА

Гәдим Ағван әлифбасынын вә јазысынын мөвчуд олдуғу һаггында илк мә'лумата V әср ермәни тарихчиси Корјунун „Маштосун һәјаты" адлы әсәриндә раст кәлирик. Корјун бу әсәриндә гејд етмишдир ки, IV әсрин сону вә V әсрин әввәлләриндә јашамыш ермәни маариф-пәрвәри Месроп Маштос Таронлу ермәни вә күрчү әлифбалары илә бәрабәр Ағван әлифбасыны да тәртиб етмишдир. „Месроп Маштос Ағван өлкәсинә кәләрәк, Ағван дилинин кобуд, чохлу боғаз сәсли вә вәһши нитгини тәдгиг етдикдән сонра, өзүнүн хүсуси исте'дады вә аллаһын көмәји илә онлар үчүн әлифба тәртиб етмишдир"[1].

Ағван әлифбасынын јаранмасы тарихиндән бәһс едән Мовсес Хоренатси (V—VI әср) „Ермәнистан тарихи" адлы әсәриндә көстәрмишдир ки, Маштос Ағван чары Арсвагын вә јепископларын башчысы Иереминин јанына кәлир. Бурада о, көзәл тәрчүмәчи олан Бенјамин вә јепископ Ананианын көмәји илә чохлу боғаз сәсли, кобуд вә вәһши гаргар нитги әсасында әлифба тәртиб едир[2].

VII әср Ағван тарихчиси Мовсес Каганкатватси (вә јахуд Дасхуренатси) „Ағван тарихи" адлы әсәринин биринчи һиссәсиндә јазысы олан халглардан бәһс едәркән, ағванлыларын да адыны чәкмишдир[3]. О да Ағван әлифбасынын Маштос тәрәфиндән тәртиб едилдијини сөјләмишдир.

К. В. Тревер „Очерки по истории и культуре Кавказской Албании" адлы әсәриндә Ағван әлифбасындан данышаркән, чох мараглы бир мәсәләјә тохунмушдур. О, јазыр ки, Корјунун әсәринин 1854-чү ил Венесија нәшриндә вә И. Р. Еминин һәмин нәшрдән етдији франсызча тәрчүмәсиндә[4] Маштосун Ағван әлифбасыны тәртиб етдији дејил, бәрпа етдији, тәзәләдији мә'лум олур. Сонракы наширләр („Псевдо-Корјун"лар) Корјунун бу фикрини тәһриф етмишләр[5]. Демәли, Корјуна гәдәр Ағван әлифбасы мөвчуд олмушдур, о исә бу әлифбада

---

[1] Корјун. Маштосун һәјаты (ермәни дилиндә), Һајпетрат, Ереван, 1941, сәһ. 68.

[2] М. Хоренатси. Ермәнистан тарихи (ермәни дилиндә). Һајпетрат, Ереван 1940, сәһ. 228.

[3] М. Каганкатваци. История Агван. СПб., 1861, сәһ. 3.

[4] Бах: Langlois V. Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, vol. II, Paris, 1869, p. 10.

[5] Бах: К. В. Тревер. Көстәрилән әсәри, ССРИ ЕА Нәшријјаты, М.—Л., 1959, сәһ. 307—308.

бә'зи дәјишикликләр етмишдир. Даһа доғрусу, Маштос көһнә әлифбаны әсрләр боју инкишаф едиб зәнкинләшмиш дилин тәләбләринә чаваб верән шәклә салмышдыр.

V әсрә гәдәр Ағван әлифбасынын мөвчуд олдуғуну көстәрән бә'зи әлавә тарихи фактлар да вардыр. IV әср Рома тарихчиләриндән Павел Ороси вә Јевтропи, Помпејин Ағвана ишғалчы һүчумларындан (е. ә. 66—65-чи илләр) бәһс едәркән, Ағван чары Орузун Помпејә мәктубла мүрачиәт едәрәк сүлһ истәдијини јазмышлар[6]. Јенә һәмин дөврүн тарихчиси Јулиј Капитолин III әср Иран-Рома мүһарибәләриндән бәһс едәркән јазмышдыр ки, Иран шаһы I Шапур көмәк үчүн ағванлара вә иберләрә мүрачиәт етмишдирсә дә, онлар Шапурун тәләбини рәдд етмиш вә Рома сәркәрдәләринә мәктуб јазараг, онлара император Валерианы әсирликдән гуртармагда көмәк едәчәкләрини билдирмишләр[7].

Бизчә, һәмин мәктублар јерли гәбилә дилләриндән биринин әсасында тәртиб едилмиш әлифба илә јазылмышдыр. Корјунун Ағван әлифбасынын Ағван дили, Хоренатсинин исә гаргар дили әсасында јарандығы һаггындакы ики бир-биринә зидд фикирләри дә бизи бу гәнаәтә кәтирир ки, Маштоса гәдәр Ағван әлифбасы мөвчуд олмушдур. Гәдим Ағван әлифбасынын әлдә олан нүсхәләринин гәдим ермәни вә күрчү әлифбаларындан көклү сурәтдә фәргли олдуғу да бизим јухарыдакы фикримизи сүбут едир. Бelә ки, Маштос тәрәфиндән тәртиб олундуғу иддиа едилән (гәдим ермәни мәнбәләриндә вә бә'зи тәдгигатчыларда) гәдим ермәни вә күрчү әлифбаларындакы бир сыра һәрфләр тәхминән ејни шәкилдәдир. Мәсәлән, бу әлифбалардакы k, п, к һәрфләри тәхминән ејни ишарәләрлә верилмишдир. Ағван әлифбасында исә онлара охшар ишарәләрә тәсадүф едилмир. Буну А. Г. Шанидзе дә гејд етмишдир[8].

Ағван јазысынын чичәкләндији дөвр V—VII әсрләр һесаб едилир. А. Г. Шанидзе јазыр ки, һәмин әсрләрдә „албанлар Гафгазын бүтүн ичтимаи вә мәдәни һәјатында ермәниләр вә күрчүләр гәдәр фәал иштирак етмишләр“[9].

VII әсрин сонундан е'тибарән әрәб истиласы Ағван дөвләтини сарсытды. Әрәб дили Ағван гәбилә дилләринә күчлү тә'сир көстәрмәјә башлады. Әрәб хилафәтинә табе олмуш башга өлкәләрдә олдуғу кими, Ағванда да дөвләт дили әрәб дили е'лан олунду. Шүбһәсиз ки, бу да Ағван јазысына чох ағыр зәрбә вурду.

Бундан башга, һәлә V әсрин орталарындан е'тибарән Ағван килсәләрини өзүнә табе етмәјә чан атмыш Ермәнистан јепископлуғу фүрсәтдән истифадә едәрәк мүбаризәни даһа да күчләндирди. Бу дөвр һадисәләриндән бәһс едән Мовсес Каганкатватси јазмышдыр ки, Ағван каталикосу Тер Нерсес-Бакур Халкидон[10] јығынчағы еһкамыны

---

6 Orosius. Historiarum adversus Paganos libri VII, VI китаб, 4-чү фәсил, 8-чи бөлмә, Берлин, 1844.

7 СМОМПК, вып. IV, Тифлис, 1884, I бөлмә, сәһ. 175.

8 Бах: А. Г. Шанидзе. Новооткрытый алфавит Кавказских албанцев и его значение для науки. Отдельный оттиск из Изв-й Ин-та языка, истории и мат-ой культуры им. акад. Марра Груз.-го филиала АН СССР, т. IV, Тифлис, 1938, сәһ. 40.

9 А. Г. Шанидзе. Көстәрилән әсәри, сәһ. 3.

10 451-чи илдә Бизанс императору Маркианын тәшәббүсү илә Халкидон јарымадасында јепископларын IV үмумдүнја Али Шурасынын јығынчағы чағырылмышдыр. Бу јығынчагда бир груп јепископлар Исанын һәм инсан, һәм дә аллаһ олдуғуну (икитәбиәтлилијини) ирәли сүрмүшләр. Бунлар тарихдә халкидонлар ады илә танынырлар. Ағван вә күрчү јепископлуғу да бу чәрә'анын тәрәфдары олмушдур. Ермәни јепископлуғу исә Исанын јалныз аллаһ олдуғуну (тәктәбиәтли) иддиа едән чәрәјанын тәрәфдары олмушлар. Монофизитләр чәрәјанынын тәрәфдары олан ермәни јепископлуғу һәмишә күрчү вә Ағван килсәләри илә мүбаризә апармышдыр.

тəблиғ етдиjи үчүн ермəни каталикосу Илjа ону əрəб чанишини Əбдүлмəликə Бизанс тəрəфдары кими гəлəмə вермиш вə ону өлүмə мəһкум етдирмишдир[11].

Белəликлə, ермəни килсəси VIII əсрдəн е'тибарəн jаваш-jаваш Ағван килсəлəри үзəриндə өз мөвгеjини кенишлəндирмəjə башламышдыр. Бунунла бəрабəр, ермəни jазысы да Ағван килсəлəриндə Ағван jазыларыны сыхышдырмышдыр.

VIII əсрдəн сонра Ағван гəбилəлəринин түрк дилли (гисмəн ермəни вə күрчү[12]) гəбилəлəр ичəрисиндə əримəjə башламасы вə өз гəбилə диллəрини тəдричəн унутмалары илə əлагəдар олараг, Ағван jазысы да өз əввəлки əһəмиjjəтини итирмəjə башлады. Даһа доғрусу, əрəб хилафəти тəрəфиндəн һəм тəблиғат, һəм дə инзибати jолла сыхышдырылан (ермəни килсəсинин Ағван килсəлəри үзəриндəки һөкмранлығы) Ағван jазысы артыг һеч ким тəрəфиндəн истифадə едилмəдиjи үчүн jаваш-jаваш сырадан чыхды. Р. М. Ваһидов „Минкəчевир епиграфик абидəлəринин археоложи характеристикасы" адлы мəгалəсиндə Ағван jазысынын мəһв олмасы сəбəблəриндəн бəһс едəрəк jазмышдыр: „2. Əрəблəр Азəрбаjчаны гəти ишғал етдикдəн сонра тəдричəн өлкəдə əрəб дили дөвлəт дили олур вə əрəб əлифбасы əһали арасында jаjылмаға башлаjыр. Еjни заманда, албан дили вə əлифбасы тəдричəн өз əһəмиjjəтини итирəрəк орталыгдан чыхыр.

3. Түрк диллəри үнсүрлəринин (хəзəрлəр, сəлчуглар) албан дилинə дахил олмасы вə тəдричəн биринчилəрин үстүнлүк газанмасы да албан дили үчүн тəртиб едилмиш əлифбанын мəһв олмасы сүр'əтини артырды"[13].

А. Г. Шанидзе дə „Язык и письмо Кавказских албанцев" адлы мəгалəсиндə Ағван jазысынын вə əлифбасынын мəһволма сəбəблəрини тəхминəн jухарыдакы шəкилдə изаһ етмишдир[14].

Геjд етмəк лазымдыр ки, Ағван jазысы вə əлифбасы бирдəн-бирə унудулмамышдыр. Бу jазы ондан истифадə етмиш гəбилəлəр тамамилə азəрбаjчанлылашдығы, гисмəн ермəнилəшдиjи, күрчүлəшдиjи вə башга халглар ичəрисиндə əриjиб jох олдуғу дөврə гəдəр мəһдуд даирəдə дə олса мөвчуд олмушдур.

XII əсрдəн е'тибарəн Ағван əлифбасы вə jазысы унудулур. Артыг һеч бир jазылы абидəдə Ағван əлифбасы вə jазысы һаггында мə'лумата тəсадүф едилмир[15]. Бу тəбии бир һал иди. Ағван гəбилəлəринин өз əввəлки гəбилə сималарыны вə диллəрини итирдиjи бир заманда белə бир jазыjа вə əлифбаjа һеч бир еһтиjач jох иди.

---

[11] Бах: Моисеj Каганкатватси. Көстəрилəн əсəри, сəһ. 240.

[12] А. Г. Шанидзе jазыр ки, күрчүлəшмиш албанларын чоху сонралар ислам динини гəбул етмиш вə азəрбаjчанлылашмышлар (Бах: А. Г. Шанидзе. Язык и письмо Кавказских албанцев. Вестник отделение общественных наук АН Груз. ССР, 1960, № 1, сəһ. 170).

[13] Р. М. Ваһидов. Минкəчевир епиграфик абидəлəринин археоложи характеристикасы. „Азəрбаjчан ССР ЕА-нын Хəбəрлəри", Ичтимаи елмлəр сериjасы, № 4, 1958, сəһ. 118.

[14] Бах: А. Г. Шанидзе. Көстəрилəн мəгалəси, сəһ. 170; „Кавказские албанцы", потеряв свой национальный облик и слившись с соседями (главным образом с тюркоязычным населением Азербайджана и армянами, в меньшей степени с грузинами и другими, народами Кавказа), уже не нуждались в созданной веками национальной письменности и она, как никому не нужная, погибла".

[15] Доғрудур, XIV əср тарихчиси Һетум „Татарларын тарихи" адлы əсəринин „Ермəнистан чарлығы һаггында" бөлмəсиндə Ермəнистан əразисиндə jашамыш бə'зи гəбилəлəрин *һалоjен* адлы jазылары олдугуну сөjлəмишдир. Лакин бу гəбилəлəрин Ағван гəбилəлəри олдуғуну демəк чəтин олдуғу кими, һəмин jазынын да Ағван jазысы олдуғуну гəти демəк чəтиндир. (Бах: Һетум. Татарларын тарихи (ермəни дилиндə), Венесиjа, 1842, сəһ. 11—12).

XIX әсрин орталарындан е'тибарән Ағван јазылары вә әлифбасы мүхтәлиф өлкәләрин гафгазшүнаслары тәрәфиндән ахтарылмаға башланды. Лакин узун ахтарышлар фәрәһләндиричи нәтичәләр вермәди. Доғрудур, Ағван ај адлары тапылды, Дәрбәнддән бир епиграфик јазы әлдә едилди, лакин бунлар да лазымынча тәдгиг олунмадьы[16].

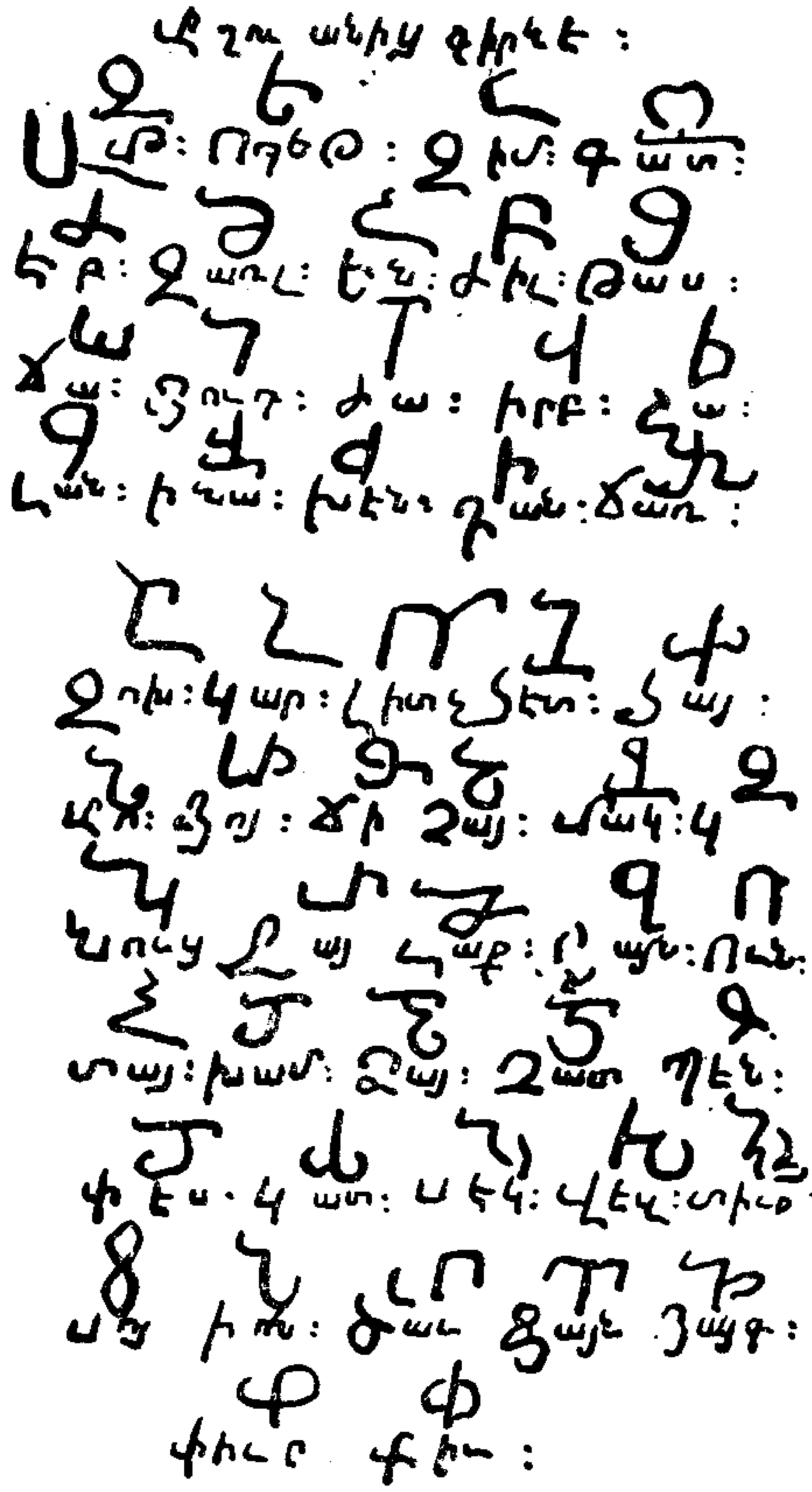

Гәдим Ағван әлифбасы (XV әср ермәни әлјазмасындан)

Һәрф адлары

1. Алт. 2. Одет. 3. Зим. 4. Кат. 5. Е|б. 6. Заррл. 7. Ен. 8. Жил. 9. Тас. 10. Ча. 11. Йуд. 12. Жа. 13. Ирб. 14. Ша. 15. Лан. 16. Ина. 17. Хен. 18. Дан. 19. Чар. 20. Зох. 21. Кар. 22. Лит. 23. Һет. 24. Һай. 25. Ар. 26. Чой. 27. Цьи. 28. Ч|ай. 29. Мак| 30 Кар. 31. Һуц. 32. Чъай. 33. Шакь. 34. Ч|айн. 35. Ун. 36. Тай. 37. Хам. 38. Чәй. 39. Чьат. 40. Пен. 41. Пес. 42. Къат. 43. Сек. 44. Ве́з. 45. Тиур. 46. Сой. 47. Ион. 48. Ц|ав. 49. Чьајн. 50. Йайд. 51. Пиур. 52. Киу.

1937-чи илин сентјабрында күрчү алими И. В. Абуладзе Ечмиадзин Дөвләт Музејинин Матенадаран фондунда Шота Руставели дөврүнә аид ермәни јазылы мәнбәләрини тәдгиг едәркән 7117 нөмрәли говлугдан XV әсрә мәхсус бир дәрслик тапмышдыр[17]. Бу дәрсликдә гәдим јунан, латын, әрәб, сурија, күрчү вә копт әлифбалары илә бирликдә гәдим Ағван әлифбасынын бир нүсхәсинин дә олдуғу ашкар едилир. Һәмин әлифбалар үзәриндә гениш елми-тәдгигат иши апармыш академик А. Г. Шанидзе онларын ерамызын IX—X әсрләринә аид олдуғуну мүәјән етмишдир.

Тәдгигат нәтичәсиндә мә'лум олмушдур ки, дәрслик XV әсрдә Мкыртич адлы бир кешиш тәрәфиндән сифариш едилмиш вә Фома Метсопски дә онун редактору олмушдур. А. Г. Шанидзе һәмин дәрсликдәки Ағван әлифбасыны орадакы дикәр әлифбаларла мүгајисәли сурәтдә тәдгиг едәрәк, онун һәгигәтән гәдим Ағван әлифбасы олдуғу нәтичәсинә кәлмишдир[18]. Һәмин әлифба 52 мүстәгил баш һәрфдән ибарәт олуб, һәр һәрфин алтында ермәни һәрфләри илә онун ады јазылмышдыр.

1953-чү илдә АБШ-да (Канзасда) Һ. Курдиан орта әср ермәни әлјазмаларындан гәдим Ағван әлифбасынын икинчи бир нүсхәсини тапмышдыр. Курдиан тапдығы нүсхәсинин 1580-чы илә аид олдуғуну сөјләмиш вә онун 7117 №-ли дәрсликдәки әлифбадан көчүрүлдүјүнү еһтимал етмишдир[19].

---

[16] Н. Я. Марр. Албанская надпись. Краткие сообщения о докладах, исследованиях Ин-та мат-ой культуры, XV чилд, ССРИ ЕА Нәшријјаты, М.—Л., 1947, сәһ. 9.

[17] Бах: И. В. Абуладзе. К открытию алфавита Кавказских албанцев. Известия ИЯИМК, IV чилд, Тифлис, 1938, сәһ. 69—71.

[18] Бах: А. Г. Шанидзе. Новооткрытый алфавит.., сәһ. 3—68.

[19] H. Kurdian. The newly disovered alphabet of the caucasian Albanians, JRAS, 1956, par. 1—2. London, pp. 81—83.

Мөвчуд әлифба нүсхәләриндәки он һәрф адлары арасында нәзәрә чарпан фәргләр вардыр. Бунлар ашағыдакылардыр:

	5	6	11	13	19	28	30
7117 № ли дәрсликдә:	еб	заррл	йуд	ирб	чӏар	чьај	кар
	ет	завл	муд	йоб	цао	чар	кат
	33	40	41				
Курдианда:	шакь	пӏен	пес				
	чӏак	пӏewн	пew[20]				

Әлифбанын мөвчуд олан ики нүсхәси арасындакы бу фәрг бир даһа көстәрир ки, онун сурәти орижиналдан көчүрүләркән (үмумијјәтлә, сонракы нүсхәләрдән дә сурәт чыхарылдыгда) катибләр онлара јабанчы олан ишарәләри дүзкүн јазмамышлар. Формача чох мүрәккәб олан Ағван әлифбасындакы ишарәләрин шәклини чәкмәк катибләр үчүн чәтинлик төрәтмиш вә онлар истәр-истәмәз тәһрифә јол вермәли олмушлар.

Гәдим Ағван әлифбасынын әлдә олан ики нүсхәсиндә јалныз баш һәрфләр вардыр. Бир чох дилләрин әлифбаларында олдуғу кими, һеч шүбһәсиз ки, Ағван әлифбасында да кичик һәрфләр олмушдур. Лакин бу кичик һәрфләр һәләлик елм аләминә мә'лум дејилдир. Мөвчуд Ағван әлифбасы нүсхәләриндә кичик һәрфләрин олмамасы нәтичәсидир ки, 1948—1952-чи илләрдә Минкәчевир археоложи газынтыларындан тапылмыш Ағван јазылары индијәдәк охунмамышдыр. Беләки, һәмин јазыларда тез-тез тәсадүф олунан

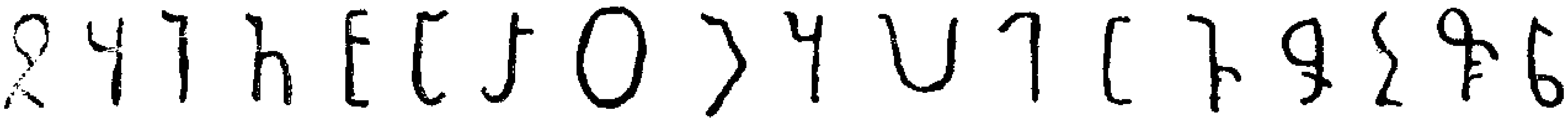

һәрфләр әлифба нүсхәләриндә јохдур.

Әлифбадакы ишарә адларынын ермәничә јазылышы да онларын дүзкүн охунмасы ишини хејли чәтинләшдирир. Доғрудур, ермәни дили лексик, фонетик вә гисмән дә морфоложи чәһәтдән Гафгаз-ибер дилләринә бир гәдәр јахындыр. Лакин V әсрдә 36, XII әсрдән сонра исә 38 һәрфи олмуш[21] ермәни дили 52 мүстәгил ишарәли Ағван әлифбасынын дүзкүн охунушу үчүн јарарлы һесаб едилә билмәз. Тәкчә ону гејд етмәк кифајәтдир ки, ермәни дилиндә фышылтылы вә фысылтылы сәсләри ифадә етмәк үчүн 11 һәрф олдуғу һалда, Ағван әлифбасында фышылтылы вә фысылтылы сәсләри ифадә етмәк үчүн 20 һәрф олмушдур.

1. Фышылтылы сәсләр:

С (43, 46); **З** (3, 6, 20); **Ць** (48); **Дж** (38) вә с.

2. Фысылтылы сәсләр:

Ш (14, 33); **Ж** (8, 12); **Ч|** (10, 19, 27); **Чь** (32, 34); **Ч** (28, 39) вә с. Бунлардан башга, ермәни әлифбасындакы **к** самитинә гаршы Ағван әлифбасында **үч**, **һ** вә х самитләринин һәр биринә гаршы исә **ики** һәрф вардыр.

---

[20] Бу барәдә бах: А. Г. Шанидзе. Новые данные об алфавите Кавказских албанцев (второй список албанского алфавита). Труды первой конференции закавказских университетов. АДУ Нәшријјаты, Бакы, 1959, сәһ. 204—206.

[21] Мүасир ермәни әлифбасында 39 һәрф вардыр.

Чохлу фышылтылы, фысылтылы, боғаз вә дилархасы сәси олан Ағван дили әлифбасындакы ишарәләрин ермәни һәрфләри илә јазылмасы бу күн һәмин һәрфләри дүзкүн тә'јин етмәк ишини хејли чәтинләшдирмишдир. Мәсәлән, әлифбада ики а (1, 25), үч к (30, 42, 52), ики и (13—16), ики х (17—37), үч р (40, 41, 51), ики е (5, 7) һәрфи олдуғу һалда, б самити гъ вә кь боғаз самитләри, аъ, еǀ, ыǀ, оъ, уъ фарингал саитләр вә бир чох башга һәрфләрә тәсадүф едилмир.

Шүбһәсиз ки, Ағван әлифбасында бу һәрфләр вардыр, лакин онлар ермәни әлифбасында олмадығындан дүзкүн јазылмамышдыр. Әлифбада үч ч һәрфинин олмасы да шүбһәлидир. Белә ки, әлифбада үч ч һәрфинә еһтијач ола билмәз. Көрүнүр, бунлардан бири кар чǀ, дикәри чинкилтили чь, үчүнчүсү исә Азәрбајчан, рус вә бир сыра башга дилләрдә олан ади (кар) ч самитидир. Кар чǀ вә чинкилтили чь һәрфләринә удин дилиндә дә тәсадүф едилир. Мәсәлән, чǀо (из), чǀоъмоъ (гапы) вә с. сөзләрдә кар чǀ;—чьевксун (чыхармаг), чьекьсун (сојмаг, сојунмаг), чьидстун (сүрмәк) вә башга сөзләрдә исә чинкилтили чь самити ишләнир. Беләликлә, удин дилиндә олдуғу кими, Ағван әлифбасында да үч ч һәрфи ола биләр—ч, чь, чǀ. Бу һал чохлу фышылтылы, фысылтылы, боғаз вә дилархасы сәсләрлә зәнкин олан дикәр Гафгаз-ибер дилләринә дә хасдыр.

Бүтүн бунлар ајдын көстәрир ки, Ағван әлифбасындакы һәрф адларынын ермәни әлифбасы илә јазылышы онлары дүзкүн охумаг ишини чәтинләшдирмишдир.

1948—1952-чи илләрдә Минкәчевир археоложи газынтыларындан бир нечә Ағван јазысы тапылмышдыр[22]. Бу јазылар епиграфик характер дашыјыр; бә'зиси исә бир гәдәр нөгсанлыдыр. Лакин нөгсансыз олмајан јазылар да индијәдәк охунмамышдыр. Бунун бә'зи сәбәбләрини јухарыда көстәрдик. Белә бир суал вериләә биләр ки, бәлкә әлифбанын мөвчуд нүсхәләри Ағван әлифбасы дејил? Әкәр Ағван әлифбасыдырса, бәс нә үчүн онлар јазылы абидәләри охумаг үчүн јарарлы дејил?

Р. М. Ваһидов 1950-чи илдә Минкәчевирдән тапылмыш бир шамдан үзәриндәки Ағван јазысынын 48 ишарәсиндән 9-нун мүгабилинин 7117 №-ли дәрсликдәки әлифбада олдуғуну ашкар етмишдир[23]. Бунлар әлифбадакы одет (2), йуд (11), ирб (13), кар (21), нуц (31), чъај (32), чајн (34), тај (36) вә катǀ (42) һәрфләридир.

Р. М. Ваһидов јазыр ки, „Минкәчевир абидәләриндә елә һәрфләр вардыр ки, онлар Ечмиадзин албан әлифбасында олан һәрфләрә охшамыр. Бу фәрги Ечмиадзин албан әлифбасынын Минкәчевир абидәләриндәки јазылардан бир нечә әср (азы 6—7 әср) сонра мејдана чыхмасы илә изаһ етмәк олар. Ола билсин ки, узун бир müддәт әрзиндә илк албан әлифбасынын ајры-ајры һәрфләри һәм јазылмасы вә һәм дә фонетик хүсусијјәтләри чәһәтдән хејли дәјишилмишдир"[24].

Һәр һансы бир халгын әдәбијјатынын, елминин, мәдәнијјәтинин, сәнајесинин, кәнд тәсәррүфатынын инкишафы илә әлагәдар олараг дили дә инкишаф едиб зәнкинләшир. Бунунла әлагәдар олараг, әлифбада да ислаһатлар едилир. Буна Азәрбајчан, ермәни, күрчү вә башга

---

[22] С. М. Казиев. Новые археологические находки в Мингечауре. „ДАН Азерб. ССР", № 9, 1948; Т. И. Голубкина. Еще одна албанская надпись из Мингечаура. „ДАН Азерб. ССР", № 5, 1949; Р. М. Ваһидов. Минкәчевир епиграфик абидәләринин археоложи характеристикасы. Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри, Ичтимаи елмләр серијасы, № 4, 1958.

[23] Бах: Р. М. Ваһидов. Көстәрилән мәгаләси, сәһ. 116.

[24] Јенә орада, сәһ. 116—117.

дилләр мисал ола биләр. Лакин бу сөзләри Ағван гәбилә дилләри вә Ағван әлифбасы һаггында демәк олмаз. Чүнки Ағван јазысы, Ағван әлифбасы VIII әсрдән сонра тәнәззүлә уғрамыш вә јаваш-јаваш сырадан чыхмышдыр. Одур ки, XIV—XV әсрләрдә (артыг Ағван гәбилә дилләри тамамилә унудулдуғу бир заманда) белә бир әлифбада дәјишиклијин едилмәси инандырычы дејилдир. Бу јазылар јалныз тәк-тәк шәхсләр тәрәфиндән ахтарылыр, топланылыр вә үзү көчүрүлүб сахланылырды. Ағван јазысынын VIII әсрдән е'тибарән тәнәззүлә уғрадығыны, Ағван эразисиндә әрәб дилинин дөвләт дили олдуғуну, килсәләрдә Ағван јазылары илә олан дуалары ермәни дилиндә јазылмыш дуаларын әвәз етдијини А. Г. Шанидзе, К. В. Тревер вә Р. М. Ваһидов да гејд етмишләр[25].

Әлифбадакы бә'зи ишарәләрин мөвчуд јазылы абидәләрдәки һәрфләрә ујғун олмадығына кәлдикдә исә бу, һеч дә абидәләрин гәдим, әлифбанын исә јени олмасы демәк дејилдир. Буну әлдә олан әлифба нүсхәләриндә кичик һәрфләрин олмамасы, бә'зи ишарәләрин һәлә дүзкүн мүәјјән едилмәмәси вә онларын формача хејли тәһриф олунмасы илә изаһ етмәк лазымдыр. 768 №-ли шамдан үзәриндәки 9 һәрфин әлифбадакы 9 ишарә илә ејнилији, шүбһәсиз ки, онларын баш һәрфләр олмасы илә изаһ едилмәлидир. Гәдим ермәни, јунан, латын вә с. әлифбаларда олдуғу кими, јәгин ки, Ағван әлифбасында да баш һәрфләрлә бәрабәр кичик һәрфләр дә олмушдур.

Маштос V әсрдә гәдим Ағван әлифбасыны бәрпа едәркән о, јалныз баш һәрфләрдән ибарәт олмуш әлифбаја кичик һәрфләр әлавә етмишдир. Бизчә Маштосун Ағван әлифбасында апардығы ислаһат еләмәһз кичик һәрфләрин тәртибиндән ибарәт олмушдур. Одур ки, гәдим Ағван јазылы абидәләрини охумаг үчүн һәм баш, һәм дә кичик һәрфли әлифбанын тапылмасы вачибдир.

Сәс тәркиби е'тибары илә вә үмумијјәтлә, фонетик чәһәтдән гәдим Ағван әлифбасындакы һәрфләр удин дилиндәки сәсләрә чох јахындыр. аъ, оъ, уъ, еl, иl кими фарингал адланан боғаз саитләри вә шl, жl, джl, чl, чь, кь, дз вә саир кими дилархасы вә боғаз самитләри олан удин дилиндә Ағван әлифбасындакы һәрф адлары даһа дүзкүн охуна биләр.

1934-чү илдә варташенли удин Чејрани Төдәрин тәртиб етдији „Samçi dəs“ (биринчи дәрс) адлы удин дили дәрслијиндә 51 мүстәгил сәс (фонем) вардыр[26]. Лакин Төдәр удин дилиндә ишләнән ць самитини вә Ниҹ диалектиндә чох кениш јајылмыш ыl фарингал боғаз саитини, һәмчинин о͡у вә е͡ј дифтонгларыны дәрсликдә вермәмишдир. Һалбуки бу сәсләрә удин сөзләриндә чох тез-тез тәсадүф олунур. Мәсәлән, ць сәси *цlицlик* (мәмә, чичәк), *цlиндәк* (чораб), *цlил* (көз) сөзләриндәки цl вә *цац* (тикан), *цам* (јазы), *цил* (тохум) вә с. сөзләриндәки ц самитиндән әмәләкәлмә јеринә көрә көклү сурәтдә фәргләнир. Һәмчинин *быlгъ* (орта), *быlбыl* (көрпү), *кьыl* (горху) вә с. сөзләриндәки *ыl* фарингал боғаз самити әмәләкәлмә јеринә вә тәләффүзүнә көрә иl, еl, оl, уl фарингал самитләриндән тамамилә фәрглидир. ць вә ыl сәсләри индијә гәдәр һеч бир удиншүнас тәрәфиндән мүшаһидә едилмәмишдир.

Бүтүн бунлар бир даһа сүбут едир ки, удин дили үчүн тәртиб олунан әлифбада (транскрипсијада) 55 ишарә олмалыдыр.

Гәдим Ағван гәбилә дилләринин лексикасы, морфолокијасы вә үмумијјәтлә, онларын грамматик гурулушу һаггында әлимиздә һеч

---

[25] Бах: А. Г. Шанидзе. Көстәрилән әсәри, сәһ. 37; К. В. Тревер. Көстәрилән әсәри, сәһ. 309; Р. М. Ваһидов. Көстәрилән мәгаләси, сәһ. 117.

[26] Ç. Tədər. Samçi dəs, Абхазгиз, Сухуми, 1934, сәһ. 48—49.

бир мә'лумат јохдур. Бизә мә'лум олан јалныз Страбонун „Онларын 26 дили вардыр, одур ки, онлар бир-бири илә чох чәтин әлагә сахлаја билирләр"[27] ифадәсидир. Елм аләминә јалныз бир нечә гәдим Ағван ај адлары, топономик вә ономастик адлар мә'лумдур. Буна көрә дә Ағван јазысыны јалныз фонетик чәһәтдән тәһлил етмәк олур. Ағван јазысы (әлифбасы) фонетик чәһәтдән удин дилинин фонетикасына чох јахындыр. Бу тәсадүфи бир һал дејил. Мә'лум олдуғу кими, удинләр ән ири Ағван гәбиләләриндән бири олмуш вә бу күнә гәдәр дә өз дилини мүһафизә едиб сахлаја билмишләр. А. Г. Шанидзе „Язык и письмо Кавказских албанцев" адлы мәгаләсиндә јазыр: „...удин дили јени албан диалектләриндән бирдир вә ја албан дилинин өзүдүр. Албан дили гәдим удинләрин әдәби дилидир, даһа доғрусу, гәдим удин дилидир"[28].

Ағван әлифбасындакы бир чох һәрф адларынын мүстәгил мә'налы сөзләр кими ишләнмәси бу әлифбанын удин дилинә гоһум олмуш бир гәбилә дили әсасында тәртиб едилдијини көстәрир. Ола билсин ки, һәмин әлифба гәдим удин дили әсасында тәртиб олунмушдур.

Гәдим Ағван ај адларынын бир чохунун удин дилиндә мөвчуд олмасы, әлифбанын фонетик чәһәтдән удин дили фонетикасы илә сәсләнмәси вә нәһајәт, әлифбадакы бир чох ишарә адларынын мүасир удин дилиндә мүстәгил мә'налы сөз кими ишләнмәси бизи бу гәнаәтә кәтирир ки, гәдим Ағван дили удин дилинә чох јахын бир дил олмуш вә јахуд да гәдим удин дилинин өзү олмушдур. Белә ки, Ағванын тарихиндән бәһс едән бә'зи гәдим тарихчиләр дә чох заман „Ағван" вә „Ути" терминләрини ејни мә'нада ишләтмишләр. Даһа доғрусу, чох вахт „Ути" сөзү „Ағван" сөзүнүн, „удинләр" исә „ағванлыларын" синоними кими ишләдилмишдир[29]. Һәмчинин „Ути өлкәси" дедикдә „Ағван" нәзәрдә тутулмушдур.

А. Г. Шанидзе Ағван әлифбасындакы бир сыра һәрф адларынын мүасир удин дилиндә мүстәгил мә'налы сөз кими ишләндијини гејд етмишдир[30]. Лакин бунларын сајыны хејли чохалтмаг олар.

1. **Зох**—зоғ, ағач үстә көјәрмиш тәзә гәләм (Ходен тәзә зоғе дуғе—ағач тәзә зоғ атмышдыр).

2. **Гат**—дамчы (Са гат хе уғсенак ореназ таци—бир дамчы су ичмәк үчүн булаға кетдим).

3. **Жил**—һәјәчан, һисс (Әјел жилеци—ушаг һәјәчанланды).

4. **Со**—бир (Ғе соне мајсун—бу күн мајын биридир).

5. **Ун**—сән (Шотуғъон е'хгун: „ун баскі тенуј, пурінуј"[31]—онлар дедиләр: „сән јатмыш дејилдин, өлмүшдүн").

6. **Ша**—**гум** (Әјел гам шае лахо баскенеј—ушаг исти гум үстүндә узанмышдыр).

7. **Чьав**—ад-сан, шан-шөһрәт (Шено чавла адамаре—о, адлы-санлы адамдыр).

---

[27] Страбон. География в семнадцати книгах. М., 1879, XI китаб, 4-чү фәсил, 6-чы бөлмә.

[28] А. Г. Шанидзе. Көстәрилән мәгаләси, сәһ. 189 „...удинский язык это один из новоалбанских диалектов, или что то же, албанский—это есть литературный язык древных удин, т. е. древнеудинский".

[29] М. Каганкатваци. История Агван, сәһ. 5, 8, 38, 62, 70, 71—74, 76, 91, 93, 102, 106, 136, 145, 149, 151, 165, 168, 171, 184, 185, 187, 191, 193, 213, 216 вә с.

[30] А. Г. Шанидзе. Новооткрытый алфавит.., сәһ. 37 (зох, кат, жил, со, ун, ша, ча, ар, чьав).

[31] Рустам (Удинская сказка), СМОМПК, вып. VI, Приложения. Тифлис, 1888, сәһ. 8—28.

8. Ча—чаты, сичим, јун кәндир (...енех чаах те'кьун босса, те Рустам лајгъоне—даһа сичими атмадылар ки, Рустәм дә чыха иди)[32].

9. Ар—армуд (арнаход цьицьикахнебакеј—армуд ағачы чичәк ачмышдыр).

10. Мак—паја (чәпәрин мак—чәпәрин пајасы).

11. Чӏој—үз (Рустам...чӏо огьа бинеста[33]—Рүстәм үзү үстә јыхылды).

12. Чьајн—јағ (Ме карвано есане, јавашлугъен Рустами кашіна чајін лади, бабочалах чисчане—һәмин гары кәлиб, Рүстәмин бармағына јағ сүртәрәк, үзүјү чыхарды)[34].

13. Еӏб—тикиш (Мешкин жо̆ъмо̆ъ е́ӏбе́—кисәнин ағзы тикилидир).

14. Тиур (тур)—ајаг (Рустами тур тессаһат шеллебакса—Рүстәмин ајағы о саат сағалды)[35].

15. Чӏаьј—бу сөзүн мүасир удин дилиндә ики мә'насы вардыр: биринчи һалда тач-тахт, вар-дөвләт мә'насында (мәс.: Без чӏа́ьј ви бел тене тағал—мәним тачым сәнин башына гојулмајачаг ки; тахтым сәнә верилмәјәчәк); дикәр һалда әтәк, јаха мә'насында (мәс.: Зу ви чӏаьјаз бике—мән сәнин әтәјини (јаханы) тутмушам, үмидим сәнәдир, мәним хиласкарым сәнсән.

16. Шакь—дөш[36].

Әлифба нүсхәләриндәки хам вә хен самитләри дә диггәти чәлб едир. Бу ишарә адларындан биринин дүзкүн јазылмадығыны А. Г. Шанидзе дә көстәрмишдир. О, 7117 №-ли дәрсликдәки әрәб вә күрчү әлифбаларыны тәдгиг едәркән гъ самитинин ч илә дејил, х илә јазылдығына тәсадүф етмишдир[37]. Еһтимал ки, хам вә хен ишарәләриндән бири гъ самитидир. Белә ки, әлифба нүсхәләриндә ғ (гъ) самитинин олдуғу һеч јердә гејд едилмир. Көрүнүр, дәрслијин тәртибчиләри тәкчә әрәб вә күрчү әлифбаларында дејил, Ағван әлифбасындакы ишарә адларынын јазылышында да сәһвә јол вермишләр. Әкәр хам самити ға́м кими охунарса, биз буна мүстәгил мә'налы сөз кими удин дилиндә тәсадүф едәрик. Ға́м удин дилиндә сых демәкдир. Лакин бу сөз мүасир удин дилиндән дүшмәкдәдир. Удин дилинин һәр ики диалектиндә (Варташен вә Нич) ға́м сөзүнү артыг сых сөзү әвәз етмәјә башламышдыр. Һазырда ға́м ғо̆лӧшлуғ дејән Нич удинләри бурадакы ға́м сөзүнүн сых мә'насында олдуғуну билирләр, амма онлар бу сөзү башга чүмләләрдә, һәмчинин тәкликдә сых мә'насында ишләтмирләр. Ға́м сөзүнә јалныз јухарыдакы чүмләдә раст кәлинир.

Белә һал јаваш-јаваш Азәрбајчан дили ичәрисиндә әријән удин дили үчүн тәсадүфи дејилдир. Мәсәлән, һәлә 1930-чу илләрдә удинләрин ишләтдији ус, шул, сорокал, вел, охари, ул, кала, чәчик, нико вә с. онларча белә сөзләр инди унудулмушдур. Бунлара инди јалныз

---

[32] Рустам (удинская сказка).

[33] Јенә орада.

[34] Јенә орада

[35] Јенә орада.

[36] Бу сөз мүасир удин дилиндә, демәк олар ки, ишләнмир. 1960-чы илин ијул ајында Нич кәндиндә елми е'замијјәтдә икән „шакь" сөзүнә 85 јашлы удин Баласани Һарапетин нитгиндә тәсадүф етмишик. О, дағын дөшүнә башга удинләр кими буруғој дөш дејил, буруғој шакь деди. Көрүнүр, удин дилиндәки акьесун—дөјүшмәк (дөш-дөшә кәлмәк); акьмаци—ағдөш (белка) сөзләри дә шакь сөзүндән әмәлә кәлмишдир.

[37] А. Г. Шанидзе. Көстәрилән әсәри, сәһ. 32—33.

Варташенли гочаларын нитгиндә раст кәлмәк олар. Чүнки һәм н сөзләри өкүз, түлкү, сүрүтмә, кечи, асан, чанавар, ахсаг, пәнчә, топ кими сөзләр əвәз етмишдир.

Ермәни дилиндә кь боғаз самити олмадығы үчүн—əлифба нүсхәләриндә к, кь ишарәләринин һәр икиси дә к илә (кар, кат) јазылмышдыр. Бир чох башга дилләрин əлифбаларында олдуғу кими, Ағван əлифбасында да ејни мәхрәчли ики к (һәмчинин ики х) самитинә бизчә һеч бир еһтијач јохдур. Ола билсин ки, кар самитиндән сонра кәлән кат самити кь-дыр. Белә ки, əлифба нүсхәләриндә кар 21-чи, кат исә 42-чи ишарәдир. Чејрани Төдәрин „Samçi dəs" китабындакы əлифбада да к самити 14-чү, кь исә 23-чү самитдир[38]. Кат-ын кь самити олдуғуну А. Г. Шанидзе дә гејд етмишдир[39]. Әкәр катİ кьатİ кими охунарса (шүбһәсиз ки, бу беләдир) онда биз бу сөзүн кьат (ара) мә'насында мүасир удин дилиндә ишләндијини көрәрик.

7117 №-ли дәрсликдәки əлифбаларда бә'зи һәрф адлары тәһриф олунмушдур. Мәс.: јунан əлифбасындакы Delta əвәзинә Elta, күрчү əлифбасындакы ха əвәзинә аха јазылмышдыр. Ола билсин ки, Ағван əлифбасындакы б һәрфи дә белә бир сәһвә дүчар олмушдур. Әлифба нүсхәсиндәки еıб һәрфи бәлкә дә бе һәрфидир, катибләр ону јазаркән б илә е ишарәләринин јерини дәјишик салмышлар.

Ағван əлифбасындакы б, ғ, кь, а́ъ, о́ъ, ы́|, у́ъ вә с. бир чох һәрфләри мүәјјән етмәк үчүн јени əлифба нүсхәсинин тапылмасы вачибдир.

Ағван əлифбасындакы бә'зи һәрф адларына мүстәгил мә'налы сөз кими Азәрбајчан дилиндә дә тәсадүф едилир. Бунларын бир нечәси мүстәгил сөз кими, бә'зиси исә сөздүзәлдичи (һәмчинин сөздәјишдиричи) шәкилчиләрин гошулмасы илә ишләнир. Зох—зоғ сөзү Азәрбајчан дилинин луғәт фондуна лап гәдимдән дахил олмуш сөздүр. Азәрбајчан дилиндә дә ағач үстә көјәрән тәзә гәләмә зоғ дејилир.

Азәрбајчан дилиндә гәдимдән мөвчуд ол н шадара сөзүнүн көкү дә нәзәр-диггәти чәлб едир. Шадаранын ичра етдији ишин хүсусијјәтинә (онун тахылы һәшәндән, тоз-торпагдан, гумдан тәмизләмәси) фикир вердикдә Ағван əлифбасындакы (һәмчинин удин дилиндәки) ша сөзү бизи дүшүндүрүр. Бизчә, шадара ша вә дара [г] кими ики мүстәгил сөзү бирләшмәсиндән əмәлә кәлмишдир. Диггәт едилсә, шадараны шад-ара, шада-ра кими охумаг олмаз, бу шәкилдә сөз мә'насыз чыхар, ону јалныз ша-дара [г] кими охумаг мүмкүндүр.

Азәрбајчан ССР-ин бир чох рајонларында турна (турадөјмә) ојуну вардыр. Бу ојун Бакы шәһәриндә дә олмушдур[40].

Турадөјмә ојуну Нич вә Варташен удинләриндә дә мөвчуддур. Тур удин дилиндә ајаг демәкдир. Бу сөзүн Азәрбајчан дилиндә мә'насы јохдур. Турадөјмә гәдим ојун олдуғу үчүн ола биләр ки, тур сөзү ајаг мә'насында Азәрбајчан дилинин бә'зи диалект вә шивәләриндә мөвчуд олмуш вә јахуд да ојун удинләрә мәхсус олдуғундан турна (турадөјмә, республикамызын гәрб зонасы рајонларынын диалект вә шивәләриндә дирәдөјмә) термини дә Азәрбајчан дилинә удин дилиндән кечмишдир. Јухарыда дејиләнләрдән белә нәтичәјә кәлмәк олар:

1. Гәдим Ағван əлифбасынын мөвчуд нүсхәләри бизә чохлу тәһрифләр вә хәталарла кәлиб чатмышдыр. Һәмин нүсхәләрдә кичик һәрфләрин олмамасы вә бә'зи һәрфләрин һәлә дә мүәјјән едилмәмәси

---

[38] Бах: Samçi dəs, səh. 48.

[39] Бах: А. Г. Шанидзе. Новооткрытый алфавит.., səh. 33.

[40] Һ. Сарабски. Көһнә Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1958, səh. 31.

әлдә олан Ағван јазылы абидәләрини охумаг ишини хејли чәтинләшдирир.

2. Ағван әлифбасындакы бир чох һәрф адларынын мүстәгил мә'налы сөз кими ишләнмәси, һабелә Ағван ај адларынын удин дилиндә мөвчуд олмасы, Ағван јазыларынын (әлифбасынын) фонетик чәһәтдән удин дилинә јахынлығы бу әлифбанын удин дилинә гоһум олмуш бир дил (бәлкә дә гәдим удин дили) әсасында јарандығыны еһтимал етмәјә әсас верир.

Г. Ворошил

О древнеагванском алфавите и удинском языке

РЕЗЮМЕ

О племенных языках древних агванцев у нас нет почти никаких сведений, кроме сообщения Страбона о том, что „...языков у них 26, поэтому они нелегко между собой сходятся".[1] Об агванской письменности и алфавите, существующих в V—VII вв. упоминали древнеармянские историки V—VI вв. Корюн, Моисей Хоренаци и агванский историк VII в. Моисей Каганкатваци (или Дасхуренаци). По мнению этих авторов, агванский алфавит составлен армянским ученым Маштоцом.

Поиски агванской письменности и алфавита начались очень поздно—в XIX в. и закончились безуспешно.

В 1937 г. грузинский ученый И. В. Абуладзе обнаружил в армянской рукописи XV в. (под №7117), хранящейся в Эчмиадзинском фонде Ереванского Матенадарана, собрание алфавитов, среди которых имелся и агванский.

Агванский алфавит состоит из 52 заглавных букв. Под каждым знаком армянским письмом написаны агванские названия букв. Алфавит изучен акад. А. Г. Шанидзе и результаты исследования опубликованы.[2]

В 1953 г. Х. Курдиан (США) нашел еще один экземпляр агванского алфавита, относящийся к XVI в. Разница между двумя экземплярами замечается в названиях десяти букв.

В алфавите даются три к, п, две а, е, и, ш, с, ж, ч и пр., но не встречаются буквы „б", „г̈", „г", а также ряд фарингализованных букв, характерных как для Иберийско-Кавказских, так и для древнеагванских племенных языков. Нам кажется, что эти буквы в агванском алфавите имеются, но они отсутствуют в армянском языке. Поэтому армянский алфавит не совсем точно передает агванское название букв. Это естественно. При помощи 38 букв армянского алфавита трудно точно передать название 52 букв, среди которых много знаков для шипящих свистящих, гортанных и заднеязычных звуков.

В 1948—1952 гг. во время археологических раскопок г. Мингечаура был найден ряд эпиграфических надписей, к сожалению, до сих пор не расшифрованных. Главная причина — отсутствие в существующих экземплярах агванского алфавита строчных букв. В агванском алфавите (по нашему мнению) вероятно имелись строчные буквы. Заслуга Маштоца заключается именно в том, что при

---

[1] Страбон. География в семнадцати книгах. М., 1879, кн. XI, гл. 4,6.

[2] См. А. Г. Шанидзе. Новооткрытый алфавит Кавказских албанцев, ИЯИМК, т. 4, Тбилиси, 1938; Язык и письмо Кавказских албанцев. Вестник отд. обществ. наук АН Груз. ССР, № 1, Тбилиси, 1960, стр. 168—189.

возобновлении староагванского уставного алфавита, он к нему прибавил и строчные буквы.

Агванский язык по своему звуковому составу (судя по названиям букв и названию агванских месяцев) близко стоял к современному удинскому языку. Удинский язык тоже богат свистящими, шипящими, гортанными и заднеязычными звуками. Для транскрибирования удинской фонетики тоже требуется 52 знака. Нам кажется, что для более точного определения названий букв агванского алфавита целесообразно пользоваться удинским языком.

Названия некоторых букв агванского алфавита имеют реальные значения в удинском языке (**зох**—молодая ветка, побег; **кат**—капля; **ж̌ил**—смятение; **со**—один; **ун**—ты; **ш̌а**—песок; **ч̓ав**—блеск; **ч̌а**—веревка из шерсти; **ар**—груша, **мак**—кол; **ч̓ой**—лицо; **ч̓аин**—масло; **ėб**—шов; **тиур(тур)**—нога и т. д.)

Все вышеуказанное приводит нас к следующему заключению:

1. Найденные варианты древнеагванского алфавита дошли до нас с большими искажениями. В них нет строчных букв, не выяснены многие знаки, что затрудняет чтение существующих эпиграфических памятников.

2. Сходство по звуковому составу древнеагванского алфавита с современным удинским языком и реальные значения некоторых названий букв в удинском языке, а также названия агванских месяцев, приводит нас к заключению, что первоначально алфавит был составлен для одного из родственных с удинским языком, а может быть, и для древнеудинского языка.